

DWERGEN, SPLINTERS EN EENDAGSVLIEGEN

Een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijstelsel

A.P.M. Lucardie

In het midden van de jaren zestig trokken de kleine politieke partijen aan de rand van het Nederlandse partijstelsel de aandacht van sociale en politieke wetenschappers, maar na de discussie tussen Niezing en Hippe en de inventarisatiepoging van Daalder werd het wat stil op dit gebied.(1) Inmiddels heeft het partijstelsel zich ingrijpend gewijzigd, met de ontzuiling en fusie van de drie grote confessionele partijen, polarisatie, groei van VVD en - in mindere mate - PvdA, het optreden van D'66 en andere nieuwe partijen. Het lijkt derhalve de moeite waard om te zien hoe deze wijzigingen doorwerken aan de rand van het partijstelsel - en dus Daalder's inventarisatiepoging twintig jaar later te herhalen.

Al heeft dit artikel een verkennend karakter, het lijkt zinvol enige verwachtingen vooraf te formuleren:

1. Politieke onrust en malaise uitten zich vaak in een stijging van het aantal stemmen op kleine partijen, stelde Daalder in 1965 vast.(2) Na de afschaffing van de opkomstplicht geldt dat waarschijnlijk in mindere mate, maar niettemin zou men in de jaren 1965-'85 - en in het bijzonder 1965-'71 wellicht - meer stemmen op kleine partijen kunnen verwachten dan in de relatief rustige periode vóór 1965.
2. Partijen die in de periode van ontzuiling en vernieuwing na 1965 poogden de Tweede Kamer binnen te dringen maakten meer kans op één of meer kamerzetels dan nieuwkomers in de periode daarvoor. (Uiteraard kan men vraagtekens plaatsen bij ruwe karakterisering van de periode 1965-'85 in termen als: ontzuiling, vernieuwing, onrust enz. Voor empirische specificaties en precisering raadplege men echter andere studies, bijvoorbeeld van Middendorp.(3) In dit artikel wordt het gangbare spraakgebruik gevolgd.)
3. Het samengaan van ARP, CHU en KVP in het CDA bood enige ruimte voor (nieuwe of oude) splinterpartijen die protestantse of katholieke beginselen in zelfstandige organisaties wilden handhaven. In Daalder's terminologie: vanaf 1977 maken '*integralistische*' partijen meer kans; voor 1977 wellicht

- juist 'oecumenische' partijen die al op de vorming van het CDA vooruitlopen. Met een splinterpartij wordt hier bedoeld: een (kleine) partij die direct of indirect voortkomt uit of zich afzet tegen een grotere partij en door- gaans globaal dezelfde visie of ideologie op "rekkelijker" ("oecumenischer") dan wel "preciezer" ("integralistischer") wijze verkondigt.(4)
4. In een periode van verzuiling en pacificatie-politiek komen aan de rand van het partijenstelsel vooral anti-systeem partijen voor die - van links of van rechts - polarisatie nastreven. Wanneer het systeem zelf meer gepolari- seerd raakt, ontstaat juist ruimte voor nieuwe *midden* of *brug*partijen die de twee polen trachten te verzoenen.
 5. Nieuwe politieke strijdpunten en belangen die niet onmiddellijk worden vertaald in programma's van gevestigde partijen kunnen aanleiding geven tot oprichting van nieuwe (strijdpunt- of belangen-)partijen; die zullen meestal 'eendagsvliegen' blijken te zijn, daar de grote partijen hun groei in de kiem zullen smoren door de strijdpunten of belangen in kwestie alsnog op hun programma een plaats te gunnen of van de agenda af te voeren. Slechts indien een strijdpunt- of belangenpartij tijdig een bredere (ideologische) visie en een bredere sociale basis weet te ontwikkelen, zal zij zich kunnen handhaven of zelfs tot een grote partij groeien.(5)

Overigens zij de lezer gewaarschuwd, dat alle genoemde indelingen en typering van kleine partijen aanvechtbaar en problematisch zijn, gezien de schaarste aan gegevens en aan theorievorming, alsmede het ongrijpbare karakter van kleine en vaak vluchtige organisaties.

1. opkomst en neergang van de kleine partijen

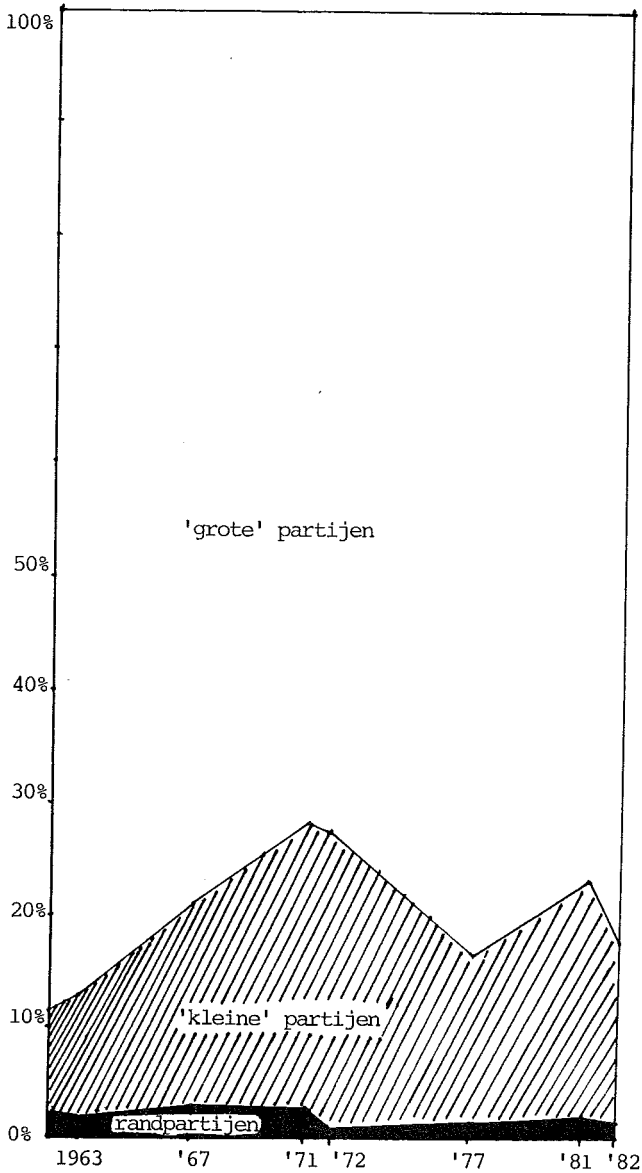
Alvorens de eerste hypothese getoetst kan worden, is precisering van de term 'kleine partij' gewenst. Merkwaardig genoeg gebruikten zowel Niezing als Daalder deze term veeleer in kwalitatieve dan in kwantitatieve zin. Niezing richtte zich op alle partijen buiten de zeven traditionele - ARP, CHU, KVP, VVD, PvdA en CPN.(6) Daalder verstond onder kleine politieke partijen "alle groeperingen, die aan verkiezingen voor de Tweede Kamer hebben deelgenomen, met uitzondering van de 'grote vijf', die sinds bijna een halve eeuw respectievelijk de liberale, de anti-revolutionaire, de christelijk-historische, de katholieke en de socia- listische richting hebben vertegenwoordigd."(7) Deze definitie heeft inmiddels wel veel aan historische rechtvaardiging ingeboet. Terwille van de vergelijk-

Tabel I. 'Grote' en 'kleine' partijen naar percentages geldige stemmen en zetels in de Tweede Kamer, 1963-1982.

jaar	'Grote' partijen (ARP, CHU, KVP/CDA, PvdA, VVD)			'Kleine' partijen							
				met zetels			zonder zetels		totaal		
	%	zetels	aantal partijen	%	zetels	aantal partijen	%	aantal partijen	%	aantal partijen	
1963	87,5	135	5	11,0	15	5	1,5	8	12,5	13	
1967	78,7	123	5	18,6	27	6	2,7	12	21,3	18	
1971	71,9	113	5	25,7	37	9	2,4	14	28,1	23	
1972	73,0	113	5	26,3	37	9	0,7	6	27,0	15	
1977	83,6	130	3	14,9	20	8	1,5	13	16,4	21	
1981	76,4	118	3	21,9	32	7	1,7	18	23,6	25	
1982	82,9	128	3	15,7	22	9	1,4	8	17,1	17	

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS 1963-'82.

GRAFIEK I Stemmenpercentages 'grote', 'kleine' en randpartijen
bij Tweede Kamerverkiezingen 1963-1982

baarheid zal hier niettemin dezelfde term gebruikt worden, zij het tussen aanhalingstekens. Met 17 zetels in de Tweede Kamer bleef D'66 dus in 1981 een "kleine partij", terwijl de CHU met 7 zetels in 1972 nog steeds een "grote partij" genoemd moest worden. Daarnaast lijkt het echter zinvol de term *randpartij* in te voeren voor partijen die wel aan Tweede Kamerverkiezingen deelnemen - al is het maar één maal in één kieskring - maar geen zetels weten te behalen. Op het moment dat een randpartij er in slaagt wél een of meer zetels te winnen, houdt zij dus op randpartij te zijn.

De voor toetsing van deze hypothese benodigde gegevens zijn in tabel I te vinden. Het percentage stemmen op "kleine partijen" nam van 1965 tot 1971 sterk toe, en daalde enigszins in de periode 1972-'82; vergeleken met de periode vóór 1965 bleef het echter hoog. Zelfs het 'dieptepunt' van 1977 (16,4%) ligt boven het 'hoogtepunt' van 1933 (16,1%). Het gemiddelde van de verkiezingen 1963-'72 ligt iets hoger dan dat van de verkiezingen 1977, '81 en '82 (22,2% resp. 19,0%).

Het percentage stemmen op randpartijen (zonder zetel) nam na 1967 af en schommelde in de periode 1972-'82 rond gemiddeld 1,3%. Voor 1965 lag dat meestal iets hoger - tussen 1918 en 1965 gemiddeld 2,9%.⁽⁸⁾ Wellicht droeg de afschaffing van de opkomstplicht in 1970 er toe bij dat minder kiezers bereid waren naar de stembus te komen om hun stem te verspillen aan een kansloos geachte (rand)partij. De waarborgsom voor deelname aan de verkiezingen per kieskring is sinds 1965 op f1000,- gesteld, en zou gezien de geldontwaarding steeds minder deelnemers moeten afschrikken; veel effect heeft dat echter niet gehad: het aantal randpartijen nam niet duidelijk toe. Overigens bleek de instelling van een waarborgsom op zich in 1937 - toen ter waarde van f250,- - wél duidelijk effect te hebben: het aantal partijen dat aan de verkiezingen deelnam daalde van 54 (in 1933) naar 20 (in 1937).⁽⁹⁾

Samenvattend kunnen we vaststellen dat de eerst geformuleerde verwachting niet in strijd blijkt met de gevonden gegevens.

2. kans op succes van nieuwe partijen

Randpartijen maken over het algemeen weinig kans een zetel in de Tweede Kamer te behalen (wanneer we afzien van fusies of naamsveranderingen van bestaande partijen). Uit tabel II blijkt dat die kans in de periode 1946-'63 eerst gering was en daarna (1959-'63) enigszins toenam; maar na 1972 opnieuw

Tabel II. Partijen die voor het eerst zetel(s) winnen in de Tweede Kamer (1946-'82)

jaar	partijen die géén zetels wonnen	partijen die voor 't eerst zetel(s) wonnen		
	aantal	aantal	totaal aantal zetels	namen + (zetelaantal)
1946*	3	0	0	-
1948	4	1	1	KNP (1)
1952	5	0	0	-
1956	3	0	0	-
1959	5	1	2	PSP (2)
1963	8	2	4	BP (3), GPV (1)
1967	12	1	7	D66 (7)
1971	14	3	12	DS'70 (8), PPR (2), NMP (2)
1972	6	1	1	RKPN (1)
1977**	13	0	0	-
1981***	18	1	1	RPF (1)
1982	8	2	2	CP (1), EVP (1)

Bronnen: Daalder, a.w., blz. 177: *Verkiezingsstatistieken*. CBS.

N.B.: Het totaal aantal zetels in de Tweede Kamer werd in 1956 verhoogd van 100 naar 150.

* PvdA, KVP, PvdV en (na 1948) VVD worden beschouwd als voortzettingen van bestaande partijen.

** Het CDA is hier niet beschouwd als partij die voor 't eerst deelneemt aan de TK-verkiezingen, maar als een voortzetting van de bestaande partijen ARP, CHU en KVP.

*** De Rechtse Volkspartij wordt beschouwd als voortzetting van de Boerenpartij en niet als een nieuwe partij.

kleiner werd. De verkiezingen van 1971 boden op het eerste gezicht de kans op de meeste zetels: van 17 randpartijen die toen meededen behaalden er drie tezamen 12 zetels. Hierbij past echter enig belangrijk voorbehoud bij zowel

PPR als DS'70, die weliswaar in formele zin voor het eerst in 1971 aan de verkiezingen deelnamen en derhalve toen als randpartijen opgevat konden worden; maar die in materiële zin al over Kamerleden beschikten: de Groep-Aarden respectievelijk de Groep-Goedhart. De Groep-Aarden had zich in 1968 van de KVP-fractie losgemaakt, Goedhart brak in 1970 met de PvdA. Telt men PPR en DS'70 niet mee, dan drong in 1971 slechts één randpartij in de Tweede Kamer door: de NMP, met 2 zetels.

Het aandeel zetelwinnaars onder de randpartijen was toen echter lager dan in 1948, 1963 of 1982. In 1948 presenteerden slechts 5 randpartijen kandidatenlijsten, in 1963 en 1982 waren dat er 10. Het blijkt dat in een periode van ontzuiling en vernieuwing zoals 1965-'85 meer partijen deel gaan nemen aan verkiezingen en iets meer zetels aan randpartijen toe vallen. Hypothese 2 is dus niet geheel in strijd met de gegevens, maar verdient enige nuancering. Ontzuiling en vernieuwing bereikten in de periode 1963-'72 wellicht een duidelijk hoogtepunt, maar zetten zich als processen ook na 1972 in lager tempo voort. Hiermee hangt waarschijnlijk samen de groei van het aantal 'zwevende kiezers' (floating vote) die zich niet meer duidelijk met één partij verbonden voelen en derhalve geneigd zijn ook een stem op nieuwe (rand-)partijen te overwegen. Derhalve kunnen oprichters van nieuwe partijen ook in de jaren tachtig weliswaar veel concurrentie van andere (rand-)partijen verwachten, maar ook meer kamerzetels onder elkaar verdelen dan in de verzuilde, stabielere periode voor 1965.

3. oecumenische en integralistische splinterpartijen

De begrippen 'oecumenisch' en 'integralistisch' zijn door Daalder in 1965 duidelijk omschreven, maar nauwelijks geoperationaliseerd. Kleine partijen zijn inderdaad niet eenvoudig in te delen; voor zover ze al een programma publiceren, munten ze daarin niet altijd uit door consistentie en duidelijkheid (grotere partijen overigens ook niet!). Beperken we ons tot "kleine" partijen die na 1945 met enig succes aan Tweede Kamerverkiezingen deelnamen, dan kunnen we als 'oecumenisch' hoogstens beschouwen de Politieke Partij Radikalen (PPR) - althans in haar eerste fase (1968-'71) -; in zekere zin misschien ook de Boerenpartij. In haar beginselprogramma pleitte zij voor "versterking van de christelijke grondslagen van ons volksleven".(10) en erkende zij "de soevereiniteit Gods over al het geschapene". Uit sociologisch onderzoek in 1967 blijkt volgens Nooij dat sympathie voor de Boerenpartij samen-

hing met niet kerkelijk gebonden orthodoxie.(11) Aan de andere kant kan de Boerenpartij moeilijk als splinterpartij ten opzichte van een der confessionele partijen gezien worden, al is haar oprichter Koekoek ooit afdelingssecretaris van de CHU geweest.(12) De EVP scheidde zich wel af van een confessionele partij - het CDA - maar lijkt niet meer oecumenisch dan het CDA, en zou zelfs als integralistisch beschouwd kunnen worden, gezien haar nadruk op (progressieve) theologie en Bijbel bij haar kritiek op het CDA - bijvoorbeeld inzake het kernwapenbeleid. Tenslotte zou men de EVP misschien nog het best een 'sociaal dissidente' splinterpartij kunnen noemen - in Daalder's terminologie - al past ze ook niet helemaal in die categorie.

Integralistische partijen zijn aan protestantse zijde het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF); aan katholieke kant de Rooms Katholieke Partij Nederland (RKPN). De Katholieke Nationale Partij was in het begrippenkader van Daalder geen integralistische, maar een "sociaal dissidente" partij die "schrijlings" een conservatieve of rechtse sociaal-economische oriëntatie trachtte te verenigen met een katholiek kader.(13) Voorts zou men zeker een aantal randpartijen (zonder kamerzetels) 'integralistisch' kunnen noemen: met name de Nieuwe Roomse Partij, haar opvolgster de partij GOD MET ONS en Samen Overleven of Sterven (SOS).

Bezien we de gegevens in Tabel III, dan blijkt het aantal zetels van integralistische partijen na 1959 geleidelijk te zijn toegenomen. Het jaar 1977, waarin het oecumenische CDA voor het eerst met één kandidatenlijst aan de verkiezingen deelnam, lijkt geen duidelijk breekpunt. Weliswaar kan men de opkomst van de in 1975 gestichtte Reformatorische Politieke Federatie als een integralistische reactie op het ontstaan van het CDA zien, maar dan dient men de oprichting van de EVP in 1981 als een sociaal-dissidente reactie te zien. Sluit men de ongrijpbare Boerenpartij en de EVP uit, dan nam het zeteltal van oecumenische splinterpartijen na 1977 evenmin toe als af: er zijn in feite te weinig gevallen! Hypothese 3 wordt dus niet duidelijk bevestigd door deze gegevens: de oprichting van het CDA bood integralistische splinterpartijen niet meer, en oecumenische partijen niet duidelijk minder ruimte in de Tweede Kamer.

Een andere vraag is of wellicht na 1977 meer integralistische randpartijen zonder zetels aan de verkiezingen gingen deelnemen. Voor 1977 zou men in deze categorie kunnen plaatsen: de Nieuwe Roomse Partij en de Protestantse Unie; na 1977: GOD MET ONS en Samen Overleven of Sterven (SOS). Hier valt weliswaar evenmin een duidelijke toename na 1977 vast te stellen maar wel een sterkere

Tabel III. Integralistische en oecumenische splinterpartijen.

jaar	<u>integralistische partijen</u>			<u>oecumenische partijen</u>		
	aantal zetels	stem percentage	namen (tussen haakjes partijen zonder zetels)	aantal zetels	stem percentage	namen (tussen haakjes partijen zonder zetels)
1946	2	2,3	SGP (PU)	-		
1948	2	2,4	SGP	-		
1952	2	3,1	SGP (GPV)	-		
1956*	2	3,0	SGP (GPV)	-	0,5	(NU)
1959	3	3,0	SGP (GPV)	-		
1963	4	3,0	SGP, GPV	-		
1967	4	2,9	SGP, GPV	-	0,7	(CDU)
1971	5	4,3	SGP, GPV (NRP)	2	1,8	PPR
1972	6	4,9	SGP, GPV, RKPN	-		
1977	4	4,1	SGP, GPV (RKPN)	-		
1981	6	4,2	SGP, GPV, RPF (RKPN, GMO, SOS)	-		
1982	6	4,4	SGP, GPV, RPF (RKPN, GMO)	-		

Bron: *Verkiezingsstatistieken CBS, Jaarboek DNPP 1976.*

* Het totaal aantal kamerzetels werd vanaf 1956 verhoogd van 100 naar 150.

opkomst van het katholieke integralisme. Het aantal oecumenische randpartijen (zonder zetels) nam enigszins af. In de jaren '50 bestond de Nationale Unie (NU) (weliswaar uit een restant van de KNP voortgekomen, maar gesticht op "algemene christelijke grondslag" en met de bedoeling de kloof tussen katholieken en protestanten te overbruggen) en in de jaren '60 en '70 de Christen Democraten Unie. Zowel NU als CDU zou Daalder ook "sociaal dissidente" partijen noemen, even conservatief als de KNP. Na 1977 bestond nog wel de opvolgster van de CDU, de Nederlandse Christen Democraten, maar deze nam (nog) niet deel aan Tweede Kamerverkiezingen.(14) Van sommige randpartijen ontbreken echter de gegevens om hen ondubbelzinnig in één van deze categorieën in te delen. Overigens zou men het verwachte breekpunt misschien eerder kunnen verwachten, aangezien de oecumenische samenwerking tussen ARP, CHU en KVP al in de jaren zestig op gang kwam. Inderdaad nam het stemmenpercentage voor integralistische protestantse en katholieke splinterpartijen vanaf 1967 iets toe (van \pm 3% tot \pm 4%).

Daalder gebruikte overigens de termen integralisme en oecumene zo ruim, dat ze ook op liberale en socialistische partijen van toepassing zijn. Nu kan men de Pacifistische Socialistische Partij wellicht als "integralistische splinter" van de Partij van de Arbeid beschouwen; de eind 1985 opgerichte Partij voor Socialisme en Ontwapening zou dan een "integralistische reactie" zijn op de "oecumenische tendens" van de PSP in de jaren tachtig.(15) Op analoge wijze kan men de Horizontalen in de Communistische Partij van Nederland en (sinds 1984) in het Verbond van Communisten in Nederland als "integralisten" beschouwen die zich tegen de oecumenische richting van de CPN verzetten. De analogie is niet toevallig: de "oecumenisten" bij PSP en CPN streefden naar samenwerking tussen CPN, PSP en PPR en onderhielden contacten in een "Stichting voor een Linkse Doorbraak" (sinds 1985: "Platform voor Radikaal-Linkse Politiek").(16)

Toch kan men niet alle linkse splinterpartijen zo eenvoudig indelen. Zo zijn bijvoorbeeld de Socialistische Arbeiderspartij (SAP; van 1974 tot 1983: Internationale Kommunistenbond) en de Socialistiese Partij (SP) weliswaar indirect voortgekomen uit PSP respectievelijk CPN, maar kunnen niet zonder meer als 'integralistisch' beschouwd worden. De SAP is aangesloten bij de Vierde Internationale en belijdt niet zozeer het pacifistisch socialisme als wel de weinig pacifistische leer van de organisator van het Rode Leger, Trotsky.(17) De SP, voortgekomen uit een maoïstische afsplitsing van de CPN, legt althans in haar

propaganda weinig nadruk op de marxistisch-leninistische leer maar meer op populaire 'praktische' strijdpunten als milieuvervuiling, ontwapening, loonsverhoging en remigratie of integratie van buitenlandse arbeiders.(18) Soortgelijke problemen doen zich voor bij de indeling van niet-confessionele rechtse splinterpartijen. Men kan de Boerenpartij niet als een integralistische splinter van de VVD zien. Zij beriep zich niet uitdrukkelijk op een liberale leer. Dat deden wél randpartijen als de naoorlogse Liberale Staatspartij en de Liberale Volkspartij; evenals Realisten '81 die zich nadrukkelijk baseerde op de klassieke liberale leer van Adam Smith.(19) Maar deze partijen bleken ook bereid tot samenwerking met weinig liberale groeperingen, als de RKPN, de CDU en GOD MET ONS, onder andere in de overkoepelende Burgerpartij voor Recht en Veiligheid.(20) In plaats van 'integralistisch-liberaal' zou men deze randpartijen waarschijnlijk beter 'conservatief' of 'nationaal-liberaal' kunnen noemen. Conservatisme en nationalisme hebben in Nederland zelden of nooit de grondslag voor zelfstandige politieke partijen kunnen vormen, maar slechts op de achtergrond enige invloed uitgeoefend, vooral binnen of aan de rand van liberale en confessionele partijen.(21)

Buiten de confessionele zuilen kunnen de termen 'integralisme' en 'oecumene' wellicht meer verwarring dan verheldering teweeg brengen. Andere termen komen meer in aanmerking, zoals hieronder zal blijken.

4. anti-systeempartijen en brugpartijen

'Anti-systeempartij' is een relatief begrip. Een auteur als G.H. Scholten vat alle kleine partijen als anti-systeempartijen op.(22) Daalder onderscheidt kleine anti-systeempartijen van integralistische, oecumenische "schrijlingse of sociaal-dissidente kleine partijen", en (kleine) belangenpartijen, maar geeft geen scherpe definitie van anti-systeempartij.(23) Socialistische partijen verzetten zich tegen het heersende kapitalistische systeem - daarom kan men SP, SAP en PSP 'anti-systeempartijen' noemen. Kleine rechtse partijen verdedigen juist het kapitalistische systeem en meestal ook het parlementair-democratische systeem, maar verzetten zich wel vaak tegen klassenstrijd, stakingen, democratiseringsacties en de sociale verzorgingsstaat - misschien ook kenmerken van "het systeem"? Hier worden 'anti-systeempartijen' vrij ruim opgevat: non-confessionele partijen die het bestaande maatschappelijke systeem globaal afwijzen - of ze dat nu (te) kapitalistisch of juist (te) socialistisch vinden. In deze categorie valt naast SP, SAP en PSP ook de sinds 1972 geradi-

caliseerde PPR, die het bestaande sociaal-economische systeem eveneens radicaal wil veranderen, zij het meer door democratisering en scheiding van macht en eigendom dan door socialisering van eigendom. Op een aantal punten lijkt de PPR weliswaar gematigder en 'gouvernementeler' dan PSP of CPN, maar de laatste jaren groeien deze drie partijen toch enigszins naar elkaar toe.(24) In deze categorie vallen ook Boerenpartij, Liberale Staatspartij en Realisten '81 die pleitten voor een vrije markteconomie die in hun mening nu niet (meer) bestaat. De kleine confessionele partijen - SGP, GPV en RPF - worden niet als anti-systeempartijen beschouwd, omdat ze niet naar polarisatie op de (sociaal-economische) links-rechts dimensie streven. Voor hun is de religieuze dimensie - voorheen trouwens in Nederland als de links-rechts dimensie opgevat - belangrijker. Op die religieuze dimensie polariseren ze wèl, maar om verwarring te voorkomen komt die dimensie hier niet aan de orde. Ook deze beperking van het begrip 'anti-systeempartij' is echter aanvechtbaar!

Zowel PSP als BP verhoogden de polarisatie in het partijenstelsel in de jaren zestig. Rond 1970 droegen ook de 'grote' PvdA en WD onder invloed van Nieuw Links respectievelijk Wiegel bij tot verdergaande polarisatie. Volgens hypothese 4 zou dus na 1970 de ruimte voor polariserende anti-systeempartijen kleiner worden. Bezien we Tabel IV, dan stellen we vast dat het aantal zetels en het aantal stemmen voor alle anti-systeempartijen samen van 1946 tot 1959 gestaag daalden, vervolgens stegen naar hoogtepunten in 1967 en 1972, om tenslotte weer iets te dalen in de periode 1972-'82. Daarbij zijn als linkse randpartijen beschouwd: de Nederlandse Bellamy Party (NBP), de Oude Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (O-SDAP), de Revolutionaire Communistische Partij (RCP), de Socialistische Unie, de Lijst-Wagenaar ofwel Bruggroep ofwel Socialistische Werkers Partij (SWP), het Kabouter Aktiecentrum Nederland (KAN), de Socialistiese Partij (SP), het Verbond tegen Ambtelijke Willekeur (VAW), de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland (KEN) en de Internationale Kommunisten Bond (IKB) - vanaf 1983 Socialistische Arbeiderspartij (SAP) genoemd. Als rechtse randpartijen gelden hier: de Onafhankelijke Nationale Groep (ONG), het Jong Conservatief Verbond (JCV), de Nederlandse Oppositie Unie (NOU), de Liberale Staatspartij (LSP), de Nieuwe Democratische Partij (NDP), de Noodraad (N), de Lijst-Voogd ofwel Nationale Volkspartij (NVP), Nederlands Appèl (NA), de Lijst-van Velsen (LvV), Binding Rechts (BR), Democraten 2000 (D2000), de Lijst Stam ofwel Progressief Rechts (PR), de Europese Conservatieve Unie (ECU), de Nederlandse Volksunie (NVU) en Realisten '81 (R81). Bij beide in-

Tabel IV. Kleine anti-systeempartijen (links en rechts) en brugpartijen: TK-zetels en stempercentages (1946-'82).
Tussen haakjes: partijen zonder zetels.

<u>anti-systeempartijen</u>						<u>brugpartijen</u>					
links				rechts							
jaar	namen	%	zetels	namen	%	zetels	totaal %	totaal zetels	namen	%	zetels
1946	CPN (+NBP)	10,8	10	-	-	-	10,8	10	-	-	-
1948	CPN (+OSDAP+RCP)	8,1	8	(ONG)	0,4	-	8,5	8	-	-	-
1952	CPN (+SU)	6,5	6	(JCV)	0,2	-	6,7	6	-	-	-
1956	CPN	4,8	7	(NOU)	0,3	-	5,1	7	-	-	-
1959	CPN+PSP (+SWP)	4,8	5	(BP)	0,7	-	5,5	5	-	-	-
1963	CPN+PSP	5,8	8	BP (+LSP+NDP)	2,7	3	8,5	11	-	-	-
1967	CPN+PSP	6,5	9	BP (+N+NVP)	6,0	7	12,5	16	D66	4,5	7
1971	CPN+PSP (+KAN)	5,6	8	BP (+BR+D2000+LvV+NA)	1,9	1	7,5	9	D66+DS'70	12,1	19
1972	CPN+PSP	6,0	9	BP (+PR)	1,9	3	7,9	12	D66+DS'70 (+DMP)	8,9	12
1977	CPN+PSP+PPR (+KEN+SP+VAW)	4,7	6	BP (+ECU+NVU)	1,2	1	5,9	7	D66+DS'70 (+DAC)	6,1	9
1981	CPN+PSP+PPR (+IKB+SP)	6,5	9	(CP+NVU+R'81+RVP)	0,4	-	6,9	9	D66 (+DS'70)	11,7	17
1982	CPN+PSP+PPR (+SP)	6,3	8	CP (+NVU+RVP)	1,1	1	7,4	9	D66 (+DS'70)	4,7	6

Bron: *Verkiezingsstatistieken CBS, Jaarboek DNPP 1976.*

N.B.: In 1956 werd het aantal kamerzetels verhoogd van 100 naar 150.

delingen kan men nogal wat vraagtekens zetten, maar gezien de kleine aantallen stemmen die de meeste randpartijen verwierven maakt dit voor de totalen weinig uit.

Tegenover polariserende anti-systeempartijen staan brugpartijen die de kloof tussen de linkse en rechtse polen van het partijenstelsel trachten te overbruggen. De 'grote' confessionele partijen kunnen tot die categorie gerekend worden, maar ook de 'kleine' Democraten 66 (D66), Democratisch Socialisten '70 (DS'70) en de randpartijen Democratisch Actie Centrum (DAC) en - met enig voorbehoud - de Democratische Midden Partij (DMP). Ook deze indeling is aanvechtbaar. Vooral in de jaren zestig zou men D66 eventueel als anti-systeempartij kunnen opvatten, niet in sociaal-economisch maar wel in staatkundig opzicht. De DMP, in 1971 van de Nederlandse Middenstandspartij (NMP) afgesplitst, zou eventueel als rechtse anti-systeempartij gezien kunnen worden - zij trok aanhangers van Binding Rechts en CDU - of als louter belangenpartij. Zelf noemde ze zich echter expliciet een centrumpartij - "noch links, noch rechts" - die socialistische en liberale dogma's afwees.(25) De Nederlandse Middenstandspartij was hierin minder duidelijk, maar zou eventueel ook als brugpartij ingedeeld kunnen worden. Zelfs de over het algemeen als (uiterst) rechts beschouwde Centrumpartij acht zichzelf - de naam zegt het al - een middenpartij voor hen die "niet rechts en niet links willen zijn". Ze verzet zich inderdaad niet expliciet tegen het bestaande sociaal-economische stelsel in zijn geheel maar wel tegen het culturele systeem van etnisch pluralisme waar de meeste andere partijen voorstanders van zijn. In plaats van een multicultureel Nederland wenst de CP een homogene Nederlandse cultuur zonder veel buitenlandse invloeden.(26) Bovendien speelt de Centrumpartij met haar kritiek op het sociale zekerheidsstelsel, de "anarchie op straat" en op alle gevestigde partijen waarschijnlijk ook in op anti-systeem gevoelens in uiterst rechtse kringen.(27)

Operationalisatie van het begrip 'brugpartij' blijkt moeilijk te zijn; toetsing van verwachting 4 dus ook. Aan de ene kant toont tabel V dat brugpartijen in de verzuilde pacificatie-periode 1946-'67 niet voorkwamen en in de polarisatieperiode na 1967 wél. Aan de andere kant schommelen stemmenpercentages van de brugpartijen nogal sterk, zodat men hoogstens kan spreken van een niet erg duidelijk negatief verband met stemmen voor anti-systeempartijen.(28) Waarschijnlijk speelden andere factoren als persoonlijk leiderschap en regeringsdeelname een belangrijker rol bij de wisselende aanhang van D66 en DS'70.

Samenvattend: de gegevens staan noch bevestiging noch verwerping van verwachting 4 toe.

5. *eendagsvliegen en dwergpartijen*

De vier tot nog toe behandelde typen 'kleine partij' - oecumenische en integralistische splinterpartijen, anti-systeempartij en brugpartij - beschikken allen over een min of meer samenhangende visie op staat en samenleving, al dan niet christelijk geïnspireerd. Zowel Niezing als Daalder onderscheidde deze *belangenpartijen* van levensbeschouwelijke en beginselpartijen. Ondubbelzinnig is dit onderscheid niet. Partijen die zich duidelijk op één belangengroep richten kunnen zich daarbij toch ook door een bepaalde maatschappijvisie of levensbeschouwing laten inspireren. Die visie kan wellicht fragmentarisch en eenzijdig zijn, maar zal wel aangeven waarom de betrokken belangengroep door de gevestigde ('grote') partijen onvoldoende vertegenwoordigd wordt. Dit geldt niet slechts voor de "sociaal dissidente" kleine partijen die zich "schrijlings" binnen een zuil organiseren wanneer de grote partij naar haar mening de belangen binnen die zuil niet meer evenwichtig behartigt; maar ook voor belangenpartijen die buiten de zuilen ontstaan. Een duidelijk voorbeeld levert de Boerenpartij. In haar naam richtte zij zich op één belangengroep en ook in haar program besteedt ze veel aandacht aan de belangen van de boeren, met name de kwestie van het landbouwschap. Niezing noemde haar in 1963 dan ook als belangrijkste belangenpartij - al relativeerde hij dit al meteen.(29) Aan de andere kant beschreef de partij zichzelf als "geen belangen- maar een beginselpartij, welke openstaat voor alle Nederlanders, die overtuigd van de één- en ondeelbaarheid van geestelijke, politieke en economische vrijheid, zich met het volgende beginselprogram kunnen verenigen".(30) Derhalve werd ze hierboven beschouwd als rechtse of liberaal-conservatieve anti-systeempartij. Wellicht ter vermijding van deze problemen voegde Daalder rechtse en belangenpartijen tot één categorie samen. Blijkbaar achtte hij het bestaan van linkse belangenpartijen onmogelijk. Die veronderstelling maakte hij echter niet plausibel.(31) In dit artikel worden de begrippen 'belangenpartij' en 'beginseelpartij' derhalve niet als elkaar uitsluitende categorieën of tegenpolen gebruikt, maar als verschillende aspecten van één verschijnsel - de (kleine) politieke partij. De begrippen verliezen daarmee ook het statische karakter dat ze bij veel auteurs hebben. Zo legde de Boerenpartij wellicht in haar beginjaren de meeste nadruk op boerenbelangen, maar rond 1966 waarschijnlijk meer op haar beginselen.(32)

Veel belangenpartijen kregen echter de kans niet die beginfase te ontgroeien, zoals tabel V laat zien. Van de 14 partijen die men in de periode 1946-'82 belangenpartijen zou kunnen noemen, drongen behalve de Boerenpartij alleen nog de Nederlandse Middenstandspartij (NMP) in de Tweede Kamer door. De overige partijen namen meestal slechts één keer aan de Tweede Kamerverkiezingen deel. De naam *eendagsvliegen* ("flash parties") lijkt voor hen dus wel toepasselijk. Over de strijdpuntpartijen ("single issue parties") zou men in grote trekken hetzelfde kunnen zeggen. Ook hierover biedt tabel V gegevens. In vele gevallen is de indeling aanvechtbaar en zouden de partijen in kwestie wellicht ook beschouwd kunnen worden als splinterpartij, brugpartij of anti-systeempartij. Zo kwamen in de vorige paragraaf de Centruumpartij, het VAW, D66 en de Democratische Middenpartij voor in de rubriek 'anti-systeempartij' respectievelijk 'brugpartij'. Wereld Welzijn Bewustwording - vermoedelijk een éénmansactie van de heer Van Deutekom te Oss - zou men ook als oecumenische partij kunnen opvatten, in de meest vèrgaande betekenis. Deze partij wil namelijk niet alleen levensbeschouwelijke maar ook alle andere scheidslijnen in de wereld door breken teneinde alle volkeren te verenigen in "één groot gezin onder toezicht van de Grote Goedige Schepper".(33)

Wereld Welzijn Bewustwording was niet de enige 'eenmanspartij' die aan Tweede Kamerverkiezingen meedeed. Tussen 1945 en 1982 werden nog 12 kandidatenlijsten onder een persoonlijke naam ingediend: Germaux, Griek, Grol, Jusia, Lopez, Machiela, Rodermond, Stam, Van Os/Poot, Van Velsen, Voogd en Wagenaar. In vijf gevallen ging het om partijen, die op dat moment niet onder hun zelf gekozen partijnaam bij de Kiesraad konden of mochten worden ingeschreven.(34) Met uitzondering van de groep-Wagenaar of Socialistische Werkers Partij - afgesplitst van de CPN in 1958 - behaalde geen dezer lijsten meer dan 0,1% van de stemmen. Ze komen hier verder niet ter sprake, gezien hun geringe betekenis èn een gebrek aan betrouwbare gegevens.

Bezien we opnieuw tabel V. Juist de grensgevallen Boerenpartij, Centruumpartij en Democraten '66 blijken in stemmental èn duurzaamheid (gemeten in verkiezingsjaren) de 'echte' (minder twijfelachtige) belangen- en strijdpuntpartijen te overtreffen. D66 groeide zelfs uit van strijdpuntpartij tot brugpartij en zelfs tot 'grote partij' - in zekere zin opvolger van de vooroorlogse Vrijzinnig Democratische Bond. Vanuit hun belangrijkste strijdpunt - democratisering van het staatkundig leven - konden de Democraten dan ook zonder veel problemen een min of meer samenhangende radicaal- of sociaal-liberale maatschappijvisie ontwikkelen. De Centruumpartij legde de eerste vijf jaren van haar bestaan (1980-'85)

Tabel V. Belangen- en strijdpuntpartijen die in de periode 1946-'82 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnamen.
(in alfabetische volgorde)

<u>Naam</u>	<u>Verkiezingsjaar</u>	<u>Stemmenpercentage</u>
Algemene Bejaarden Partij Nederland	1971	0,4
Anti Woningnood Actie	1972	0,0
Bejaarden en Arbeiders Partij	1971	0,3
Bejaardenpartij Algemeen Belang	1971	0,0
Bejaardenpartij 65 ⁺	1971	0,1
Boerenpartij* (vanaf 1981: Rechtse Volkspartij)	1959	0,7
	1963	2,1
(na '63 meer anti-systeem dan belangenpartij)	1967	4,8
	1971	1,1
	1972	1,9
	1977	0,8
Centrumpartij*	1981	0,1
	1982	0,8
Democraten '66*	1967	4,5
(na 1970 meer brug- dan strijdpuntpartij)	1971	6,8
	1972	4,2
	1977	5,4
	1981	11,1
	1982	4,3
Democratische Midden Partij*	1972	0,6
Economisch Appèl*	1963	0,6
Federatie Bejaarden Partij Nederland	1977	0,1
Kleine Partij*	1981	0,0
Leefbaar Nederland*	1981	0,1
Middenstandspartij*	1948	0,8
	1952	0,5
Nederlandse Evolutie Partij*	1981	0,0

<u>Naam</u>	<u>Verkiezingsjaar</u>	<u>Stemmenpercentage</u>
Nederlandse Middenstands Partij	1971	1,5
	1972	0,4
	1977	0,0
Nederlandse Werknemers Partij (Lijst-Machiela)*	1967	0,0
Partij van het Recht*	1967	0,0
	1971	0,0
	1972	0,0
Partij van de Belastingbetalers	1977	0,0
Partij van Rijksgenoten	1981	0,0
Partij voor Ongehuwden	1967	0,6
Partij voor Recht, Vrijheid en Welvaart*	1952	0,3
Partij tot Likwidatie van Nederland*	1981	0,0
Progressieve Partij voor Behoud van Milieu, Werk en Maatschappij	1982	0,0
Stichting Gedupeerde Groepen 18 ⁺ -65 ⁺	1971	0,0
Verbond tegen Ambtelijke Willekeur*	1977	0,0
Veilig Verkeer en 100.000 Woningen per jaar* (verbonden met: Liberaal Unie)	1963	0,3
Volksreferendum	1963	0,0
VREDE Partij	1981	0,0
Wereld Welzijn Bewustwording*	1981	0,0

* indeling twijfelachtig; op basis van de (schaarse) beschikbare gegevens.

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS.

verreweg de meeste nadruk op één strijdpunt: "stop de vreemdelingenstroom", maar liet zich op andere punten toch ook door een nationalistische visie inspireren - zij het niet in zo vèrgaande mate als de Nederlandse Volksunie. Laatstgenoemde partij wordt hier dan ook niet meer als strijdpuntpartij beschouwd, maar uitsluitend als (extreem) rechtse anti-systeempartij. Ook een aantal minder populaire of duurzame strijdpuntpartijen beschikte over een zekere visie op staat en maatschappij: het Verbond tegen Ambtelijke Willekeur, de Kleine Partij, Leefbaar Nederland en wellicht de reeds genoemde Wereld Welzijn Bewustwording. De visie van de drie laatstgenoemden zou men - met enige goede wil - ecologistisch kunnen noemen; die van het Verbond neo-anarchistisch. Anders dan BP, CP en D66 bleken deze vier partijen echter on-dubbelzinnig ééndagsvliegen. Nu valt dat van een (neo-)anarchistische partij ook te verwachten - volgens velen is die uitdrukking immers een *contradictio in adiecto*. Anarchisten wijzen politieke partijen in het algemeen af als instellingen die het volk manipuleren en het gezag van elites bevestigen. Dat doet het VAW zelf ook; het Verbond noemde zichzelf dan ook geen partij, maar een "samenballing van eenlingen".(35) Een ecologistisch uitgangspunt zou op het eerste gezicht niet hoeven botsen met de opbouw van een duurzame en electoraal succesvolle partij. Ecologische bewegingen ontleen echter veel aan anarchistische theorie èn praktijk - naast geheel andere inspiratiebronnen als conservatisme en romantiek.(36) De ontwikkeling van de in 1980 opgerichte ecologische partij *Die Grünen* in de Duitse Bondsrepubliek is dan ook tot nog toe tamelijk onstuimig en chaotisch verlopen.(37) Het is nog te vroeg om hetzelfde te beweren over de Nederlandse Groenen, die zich eind 1983 losmaakten van het vanuit de PPR opgerichte Groene Platform, in 1984 als Europese Groenen aan de Europese verkiezingen deelnamen en in 1985 de naam Federatieve Groenen kozen. In 1984 wonnen ze echter 1,3% van de stemmen, meer dan enige andere ecologische randpartij daarvoor. Vergeleken met hun visie lijken de denk-beelden van de Kleine Partij, Leefbaar Nederland en Wereld Welzijn Bewustwording iets minder duidelijk en samenhangend.(38) Men kan dan ook concluderen dat belangen- en strijdpuntpartijen over het algemeen eendagsvliegen blijven, tenzij ze een min of meer samenhangende niet-anarchistische visie op staat en maatschappij ontwikkelen. Hypothese 5 blijkt dus niet in strijd met de beschikbare gegevens.

Een brede coherente visie is waarschijnlijk geen voldoende, hoogstens een noodzakelijke voorwaarde voor groei en duurzaamheid van nieuwe kleine (rand-)

partijen. Een andere noodzakelijke voorwaarde naast die ideologische grondslag zou een stabiele sociologische basis kunnen zijn. Bij Boerenpartij en D66 bleek die basis nogal labiel; bij de Centruumpartij is het nog te vroeg om hierover een uitspraak te doen. Bij gebrek aan hechte banden met bepaalde maatschappelijke groeperingen, bewegingen of instituties, blijven nieuwe partijen afhankelijk van ad-hoc belangengroepen, persoonlijk leiderschap, modegrillen of actuele strijdpunten die door grote partijen na verloop van tijd weer overgenomen kunnen worden. De nieuwe partijen verliezen dan hun pas gewonnen aanhang en verdwijnen (als eendagsvliegen) óf blijven onderontwikkelde dwergpartijen met een kleine, trouwe ideologische aanhang. In deze categorie dwergpartijen vallen bijvoorbeeld de Boerenpartij/Rechtse Volkspartij en de Nederlandse Volksunie. De NVU heeft nooit massale aanhang gekend, maar wist in 1977 wel ruim 33.000 stemmen te winnen (0,4%). In 1981 viel ze terug op 11.000 (0,1%), in 1982 op 1600 (0,0%). Vermoedelijk bestaat haar huidige aanhang nog slechts uit ideologische "diehards" die het nationalisme van de Centruumpartij - de naaste concurrent - te slap en te onduidelijk vinden.(39)

Hierboven (in paragraaf 1) werd opgemerkt dat conservatieve en nationalistische partijen in Nederland weinig kans maken. Zij bleken eendagsvliegen of hoogstens dwergpartijen aan de rand van het partijenstelsel, zonder hechte wortels. Hun ideologie bleef de Nederlanders vreemd voorkomen; wellicht omdat - zoals Von der Dunk aanboort - een sociale basis ontbrak: Bijvoorbeeld een feodale landadel of een grote massa kleine pachters die in Duitsland, Frankrijk of Engeland nationalistische en conservatieve partijen steunden (zie noot 21). Voor een ecologische partij als de Federatieve Groenen zou echter wel een basis kunnen zijn. Wel valt te voorzien dat zij meer concurrentie zal ondervinden van andere (linkse) anti-systeempartijen als PPR en PSP dan haar zusterpartijen in België en de Duitse Bondsrepubliek, waar zulke anti-systeempartijen minder invloed genieten.

6. samenvatting

Aan het begin van dit artikel worden vijf hypothesen heuristisch geformuleerd - theoretisch niet gefundeerd - in aansluiting op Daalder's inventarisatie van 1965. De tot nog toe gevonden gegevens leidden tot voorlopige bevestiging en nuanceringen of gedeeltelijke verwerping van deze hypothesen. Politieke onrust en malaise uitte zich ook na 1965 in stijging van het stemmenpercentage voor kleine partijen. Nieuwe partijen maakten na 1963 wel meer

kans op zetels in de Tweede Kamer, maar moesten die met meer concurrenten delen; na 1972 nam hun kans echter weer iets af.

Het ontstaan van het oecumenische CDA leidde niet tot meer stemmen voor integralistische splinterpartijen - tenzij men dat ontstaan al in de jaren zestig wil zien; evenmin tot minder steun voor oecumenische partijen. Onduidelijk bleef eveneens de samenhang tussen pacificatie respectievelijk polarisatie enerzijds en de opkomst van anti-systeempartijen respectievelijk brugpartijen anderzijds. De hypothesen hierover konden dus noch bevestigd noch duidelijk weerlegd worden.

Blijkbaar werken de belangrijkste veranderingen in het hart van het partijstelsel - ontzuiling, vorming van het CDA, polarisatie en groei van PvdA en VVD - toch niet zo direct en duidelijk door aan de rand van het stelsel als te verwachten viel. Randpartijen volgen wellicht hun eigen 'wetten'. Een aanzet om een dergelijke wet te formuleren vindt men in de laatste hypothese die globaal wel bevestigd werd. Strijdpunt- en belangenpartijen bleken meestal eendagsvliegen, tenzij zij een bredere visie op staat en maatschappij (en een bredere sociale basis) wisten te ontwikkelen.

Bij deze conclusies past uiteraard grote voorzichtigheid, gezien de schaarse gegevens, de vele operationalisatie- en indelingsproblemen, kleine getallen en zwakke theorievorming. Theorieën over partijen - van Michels via Duverger tot Sartori - kunnen niet zonder meer worden toegepast op kleine partijen. V.O. Key's typologie van 'minor parties' in het Amerikaanse tweepartijensysteem lijkt evenmin zeer relevant voor het veel opener meerpartijensysteem in Nederland.(40) Generalisaties zijn op dit gebied waarschijnlijk weinig zinvol. Misschien zou men kunnen stellen dat elk partijstelsel als het ware een - historisch en sociologisch bepaalde - selectie vormt uit alle mogelijke typen partijen en dat daardoor de overige typen hooguit aan de rand van het partijstelsel in kwestie kunnen voorkomen. Zo kunnen sociaal-democraten in Nederland of Zweden de grootste partij vormen, in Canada echter een 'kleine' partij en in de VS een randpartij blijven, terwijl conservatieven in Engeland en Canada tot de grootste partijen behoren en in Nederland slechts als randpartij of (af en toe) als dwergpartij optreden. Bepaalde typen partijen blijven echter in nagenoeg elk ontwikkeld partijstelsel marginaal: ideologisch inconsequente partijen van anarchisten bijvoorbeeld (Kabouters en VAW in Nederland; Rhinoceros in Canada); maar ook over het algemeen belangen- en strijdpuntpartijen zonder duidelijke ideologie of sociale basis. Zelfs de Amerikaanse Republikeinse en Democratische Partijen beschikken over een eigen ideologie,

nl. een conservatief-liberale respectievelijk sociaal-liberale - in Amerikaanse termen: "conservative" respectievelijk "liberal".(41) Ook de zogeheten boerenpartijen in Scandinavische landen ontwikkelden in de loop der jaren een bepaalde visie op staat en maatschappij - meestal een sociaal-liberale visie.(42) De Boerenpartij in Nederland vormt dan ook waarschijnlijk geen uitzondering, zoals Niezing in 1966 stelde; al bleef haar ideologie een wat merkwaardige mengeling van conservatisme, christelijke traditie en extreem liberalisme.(43) De meest voorkomende en meest duurzame kleine partijen zullen over het algemeen linkse of rechtse 'anti-systeempartijen' zijn; hetzij dwerg- of randpartijen met een in het betrokken systeem niet erkende of geïnstitutionaliseerde ideologie (vaak: varianten van communisme of fascisme; soms ook conservatisme of socialisme), hetzij splinterpartijen die hun (wèl erkende/gevestigde) moederpartij niet meer socialistisch, communistisch, liberaal of conservatief genoeg vinden. Daarnaast komen wel eens splinterpartijen of dwergpartijen voor die pogen een brug te slaan tussen ideologisch gepolariseerde partijen (brugpartijen). Wanneer de polarisatie in het systeem vermindert, zullen deze brugpartijen vaak verdwijnen. In de Scandinavische meerpartijenstelsels leiden echter sociaal-liberale brugpartijen een duurzaam leven; evenals de (rechtse) sociaal-democratische PSDI in Italië. Het lot van de Britse Alliance ("Liberals" en "Social Democrats") lijkt nog steeds onzeker.

Indien godsdienst en kerk het partijstelsel kleuren, zoals in Nederland, kunnen ook splinterpartijen voorkomen die hun moederpartij te weinig rechtzinnig òf juist te weinig vrijzinnig vinden: integralistische respectievelijk oecumenische partijen, in Daalder's terminologie. Vat men die termen breder op, zoals Daalder zelf doet, dan kan men linkse of rechtse (anti-systeem) splinterpartijen vaak ook 'integralistisch' noemen en brugpartijen 'oecumenisch'. Splinter- en dwergpartijen groeien zelden uit tot grote, gevestigde partijen, tenzij oorlogen of sociaal-economische omwentelingen de banden tussen de gevestigde partijen en hun sociale basis verscheuren. Het is nog een open vraag of de 'stille revolutie' die Inglehart in West-Europa waarnam, ook tot 'ontdooiing' van die partijverhoudingen en tot groei van nieuwe 'grote' partijen - bijvoorbeeld 'Groenen' - leidt.(44)

Noten:

1. J. Niezing, 'De Kleine Politieke Partij - enkele hypothesen'. *Sociologische Gids*, 10 (1963), blz. 264-272; daarop als reactie J. Hippe, 'Enkele kanttekeningen bij Niezings hypothesen over de kleine partij', *Sociologische Gids*, 11 (1964), blz. 195-202. H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', *Acta Politica*, 1 (1965/1966), blz. 172-196. Zie ook J. Niezing, *Inleiding tot de politieke sociologie*. (Assen: Van Gorcum, 1966), i.h.b. blz. 38-41.
2. Daalder, a.w., blz. 174.
3. C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*. (Meppel: Boom, 1979).
4. Daalder, a.w., blz. 192.
5. Soortgelijke stellingen zijn te vinden in R. Koole, 'Ostrogorski en de partijdemocratie', *Intermediair*, 18 (1982), nr. 48 (dec.), blz. 17-21, i.h.b. blz. 21. Overigens hoopte Ostrogorski zelf - in 1902! - juist dat strijdpuntpartijen op ad-hoc basis de duurzame 'grote' partijen helemaal zouden kunnen vervangen.
6. Niezing, 1963, blz. 268.
7. Daalder, a.w., blz. 172.
8. *Ibidem*, blz. 179.
9. *Ibidem*, blz. 177.
10. *Beginselprogramma der Boerenpartij*, artikel 1 respectievelijk 2. (Aanwezig op DNPP).
11. A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij: desoriëntatie en radikalisme onder de boeren*. (Meppel: Boom, 1969), blz. 202.
12. *Ibidem*, blz. 34.
13. Daalder, a.w., blz. 193. Overigens speelden koloniale kwesties (Indonesië) eveneens een rol.
14. Over de Nationale Unie zie: *Keesing's Historisch Archief*, (1956), blz. 12342 en (1957), blz. 13666. Over de CDU zie haar *Basisprogramma* (1966), waarin zij zichzelf omschrijft als "geen confessionele partij, maar een partij van niet-dogmatische maar wel reëel denkende christenen"... "ter rechterzijde van het midden" (blz. 5). De CDU, opgericht in 1964, nam alleen in 1967 deel aan de TK-verkiezingen en behaalde toen 0,7% van de stemmen. Haar lijsttrekker, mr. A. Zeegers, stelde zich in 1971 kandidaat voor Van Rappard's Nederlands Appèl. Een bestuurslid van de CDU, drs. ing. J.A. Tacx, richtte in 1978 de NCD op die volgens een folder (aanwezig op het DNPP) "open (staat) voor alle Nederlandse oecumenisch georiënteerde Christenen en gelijkdenkenden, ongeacht hun afkomst, die zich willen verenigen in één politieke groepering". Zie ook het *Nederlands Dagblad*, 5 maart 1975.
15. Zie o.a. het *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 december 1985 en *NRC-Handelsblad*, 20 januari 1986.
16. Zie het blad *Voor een Linkse Doorbraak*, 1 (1984) en 2 (1985) en 'Machtvorming voor Radikaal-Linkse Politiek'. (Z.pl., 1985). (Aanwezig op het DNPP).

17. Over de opvattingen van trotskisten over geweld zie o.a. *1979 World Congress of the Fourth International Major Resolutions and Reports*. (Z.pl., Intercontinental Press, 1980), i.h.b. blz. 210-215; over IKB/SAP zie ook F. Janssen, 'De voorhoede van het proletariaat', *Socialistisch Perspektief*, (1983), nr. 18, blz. 43-45.
18. Zie o.a. *Wat we willen, wat we doen: 'n socialisties perspektief*. (Rotterdam: SP, 1983), 18 blz.; *Gastarbeid en kapitaal*. (Rotterdam, SP, 1983), 22 blz.
19. De voorzitter van de Liberale Staatspartij, ridder Van Rappard, verklaarde in *De Gelderlander*, 29 januari 1966: "Wij zijn de echte liberalen. Conservatief in de zin van: onderzoek alles en behoud het goede". Volgens de *Haagsche Courant* (17 maart 1966) verweet hij de VVD "beginselfoze politiek" - een typisch integralistisch verwijt! Over de Liberale Volkspartij zie haar *Partijprogramma*. (Den Haag, 1967), 4 blz. (Aanwezig op het DNPP). In 1967 voerde deze partij overleg met de CDU, de uit de Boerenpartij getreden Noodraad en de groep Landsbelangen in een Werkgroep Fusie Vooruitstrevende Rechtse Partijen (*Keesing's Historisch Archief*, (1967), blz. 310.) Over R'81 zie Th. Schneider, *Geen inkomensmatiging! Geen gedwongen versobering! Wat dan? Een beschouwing over economisch herstel*. (Huizen: Realisten '81, z.j.), blz. 5.
20. *Trouw*, 5 april 1983, *De Volkskrant*, 4 oktober 1983. Zie ook: Antifascistisch Kollektief: *De rechterkant van Nederland*. (Amsterdam: SUA, 1983), blz. 149. Deze Burgerpartij zou een federatie zijn van Binding Rechts en de Conservatieve Volkspartij (beide ontstaan uit afsplitsingen van de Boerenpartij, Realisten '81, GOD MET ONS, Leefbaar Nederland en Ne(d)erlands Herstel. De laatstgenoemde groep werd in 1985 bij de Kiesraad geregistreerd, maar wegens racistische uitingen geweigerd door het centraal stembureau in Arnhem. (*De Volkskrant*, 23 november 1985 respectievelijk *Trouw*, 7 januari 1986.)
21. Zie H.W. von der Dunk, *Conservatisme*. (Bussum: Fibula/Van Dishoeck, 1976).
22. G.H. Scholten, 'Easton's systems analysis en het Nederlandse politieke systeem: een eerste verkenning', *Acta Politica*, 3 (1968), blz. 214-238; enkele kritische opmerkingen hierover in: A.P.M. Lucardie, 'Politieke Partijen', in: R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J.J.A. Thomassen (red.), *Politiek in Nederland*. (Alphen aan den Rijn, 1981), blz. 69-70 i.h.b.
23. Daalder, a.w., blz. 192-194. Overigens erkent hij dat deze onderscheiding in de praktijk vaak moeilijk te maken is.
24. Zie bijvoorbeeld A. de Roo en L. de Waal, 'Sociaal-ekonomische programvergelijking PPR, PSP, CPN', in: *Links en de staat: liefde of haat*. (Amsterdam, 1984), blz. 20-32.
25. *Uitgangspunten en verkiezingsprogra DMP*, 1972, blz. 1. (Aanwezig op het DNPP, map los materiaal.)
26. Zie *Partijprogramma Centruumpartij*. (Z.pl., z.j.), blz. 2: "Onze cultuur, leefgewoontes, normen en waarden worden onder druk gezet door allerlei belangengroepen die de Nederlandse levensstijl als 'bedreigend' ervaren voor hun eigen identiteit".
27. Volgens onderzoek van het Instituut voor Marktinformatie Interview, zie M. de Hond, *De opkomst van de Centruumpartij*. (Amsterdam, 1983), blz. 6 i.h.b.

28. De (met de hand berekende) correlatie-coëfficiënt: $r = -0,41$. Niet erg hoog, gezien het aantal gevallen ($N=6$).
29. Niezing, (1963), blz. 268-269.
30. *Beginselprogram der Boerenpartij*. (Z.pl., z.j.), inleiding.
31. Zie Daalder, *a.w.*, blz. 188 en 193.
32. Zie Nooij, *a.w.*, blz. 37. Met name: de Boerenpartij behaalde in 1966 meer winst in de grote steden dan op het platteland. Vgl. Niezing, (1966), blz. 37.
33. Zie de merkwaardige pamfletten van de heer Van Deutekom, aanwezig op het DNPP (Verkiezingsmateriaal '81 en 'los materiaal').
34. In sommige gevallen kwamen de indieners te laat met de naam van de partij, in andere gevallen werd de naam niet erkend wegens mogelijke verwarring met al ingeschreven partijen. Machiela noemde zijn lijst 'Nederlandse Werknemers Partij'; Stam 'Progressief Rechts'; Van Os 'Positief Christelijke Nationale Unie' of 'Christelijk-Nationale Volkspartij voor Monarchale Democratie'; Voogd 'Nationale Volkspartij'; Wagenaar 'Bruggroep' en later: 'Socialistische Werkers Partij'.
35. Het Verbond tegen Ambtelijke Willekeur beschreef zichzelf als "samenballing van eenlingen, die aktie voeren tegen de verambtelijking van onze maatschappij" met als doel "De MENS, niet van bovenaf geregeerd, maar zelf bepalend wat er gebeuren moet in WIJKEN, GEMEENTES, WOONWAGEN-PLAATSEN, SCHOOLGEMEENSCHAPPEN, en BEDRIJVEN om gezamenlijk vrijwillig ten strijde te trekken tegen de huidige machtskonsentrasië en tegen de ten koste van elkaar levende maatschappij". (Pamflet op DNPP, Verkiezingen '77).
36. Zie B. van Stokkom, 'Ekologie. Met beide benen op de grond', *Radikale Notities*, (1984), nr. 4, blz. 27-35.
37. Zie o.a. Thomas Kluge (red.), *Grüne Politik. Eine Standortbestimmung*. (Frankfurt a/d Main: Fischer, 1984), i.h.b. de bijdrage van Anna Otto-Hallensleben (blz. 154-165).
38. In een 'Stemhulp' noemde de *Kleine Partij* (eind 1981) een aantal doelstellingen die weliswaar logisch samenhangen maar geen compleet programma bieden: geen economische groei, Nederland uit EEG en NAVO, extra beginsteun voor werklozen om gereedschap te kopen gevolgd door steunverlaging, geen goedkoop tarief voor diesel en aardgas, STER goedkoper, porto binnenland goedkoper, e.d. (DNPP: Map verkiezingsmateriaal '81, overige partijen). *Leefbaar Nederland* presenteerde in 1981 een uitvoeriger maar veel vager program, met oproepen tot "dienstbaarheid, leefbaarheid, medemenselijkheid"... "anders denken/leven/regeren", "eerbied voor weerloze ongeborenen", "Europa als derde macht tegenover Amerika en Rusland", "kleine gemeenten", "lagere belastingen en lagere tarieven in het openbaar vervoer", "meer medezeggenschap in volkshuisvesting". (DNPP: map verkiezingsmateriaal '81, overige partijen). *Wereld Welzijn Bewustwording* stuurt regelmatig stencils het land in met pleidooien voor samenwerking, overstijging van groepsbelangen, een "driepartijdige sociale democratie"(?), meer zonne- en windenergie, geen kernenergie en kernwapens, voor gezonde voeding en kleine bedrijven. Veel uitspraken blijven echter mysterieus (althans voor schrijver dezes), zoals: "De oorzaak van alle ellende is de topspeculatieve bedrijvigheid buiten de fundamentele natuurlijke levens-

werkelijkheid waaraan de kerken zich ook schuldig maken door het celi-baat". (DNPP, map verkiezingsmateriaal '81, overige partijen). Voor de visie van de Groenen zie met name M. Bierman, 'Groene politiek: de weg naar vooruitgang'. *Katernen 2000*, (1983), nr. 7; een verkorte versie hiervan verscheen in *Radikale Notities*, (1983), nr. 4, blz. 31-36. En: B. Moerland, 'De Groene beweging op weg naar het parlement. Een nieuwe politiek?', *De Ronde Tafel*, (1985/1986), dec./jan., blz. 2-13.

39. Zie bijvoorbeeld P. Piryns, 'Glimmerveen over de Centruumpartij en zijn come-back': "Janmaat moet vooral niet denken dat hij mij heeft verslagen", *Vrij Nederland*, 44 (1983), nr. 9, blz. 15.
40. V.O. Key, *Politics, Parties & Pressure Groups*. (New York: Crowell, 1964⁵), blz. 254-281. Key onderscheidt "parties of economic protest" (Populisten, Progressieven), "secessionist parties" (ongeveer wat hierboven 'splinterpartijen' werden genoemd) en "marxist parties" (in Nederland soms ook splinterpartijen!). Integralistische of oecumenische confessionele partijen komen in de VS blijkbaar niet voor; brugpartijen ook zelden: alleen de 'Progressive Movement' van Theodore Roosevelt zou zo genoemd kunnen worden.
41. Bijvoorbeeld bij: C. Rössiter, *Parties and Politics in America*. (Ithaca N.Y.: Cornell University Press, 1960), blz. 131 o.a.
42. Zie N. Elder, A.H. Thomas en D. Arter, *The Consensual Democracies? The Government and Politics of the Scandinavian States*. (Oxford: Robertson, 1983), blz. 18-19 m.n.
43. Niezing, (1966), blz. 37.
44. R. Inglehart, *The Silent Revolution*. (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1977); vgl. F. Müller-Rommel, 'New social movements and smaller parties: a comparative perspective', *West European Politics*, 8 (1985), nr. 1 (jan.), blz. 41-54; M. Shamir, 'Are Western Party Systems frozen? A Comparative Dynamic Analysis', *Comparative Political Studies*, 17 (1984), nr. 1 (April), blz. 35-79.